

B 3861

SZABADOS GYÖRGY

**A MAGYAR TÖRTÉNELEM
KEZDETEIRŐL**

– Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században –

PhD-értekezés tézisei

SZEGED

2002

A dolgozat tárgya

A magyar történelmi gondolkodás évszázadokon átsugárzó törekvése a nemzeti múlt kezdetét, sőt az újrakezdéseket jelkép erejű személyiségekkel példázni. Középkori történetírásunk Attila, Álmos, Árpád és Szent István alakjára összpontosítva érzékelteti egy-egy sorsforduló beköszöntét. A korai idők, kiváltképp a bejövétel hagyománya mindazonáltal már a hazai latin írásbeliség első századaiban sem tükrözött egységes szemléletet. A részletek hangsúlyozása olyannyira eltért, hogy a honfoglalás is végső soron kettős változatban maradt ránk. Minthogy a jelen tanulmány tárgya a régmúltról vallott újkori nézetek alakulása, ezért a források esetében az ismertté válás ideje talán fontosabb, mint a megírásé, így Anonymus gestájáról is a XVIII. század közepi tudományfejlődés kapcsán esik bővebben szó.

Az elemzés kiinduló pontja a krónikás műveltség, amely Thuróczy János révén érte meg a könyvnyomtatás korát. A középkori alapoktól feltáruló út a kritikai magyar történetírás létrejöttéhez, Pray György és Katona István életművéhez vezet. A *Chronica Hungarorum* illetve a *Historia Critica* elkészülte között eltelő bő háromszáz év alatt nyomon követhetjük azt a folyamatot, ahogy a történelem tárgya fokozatosan tágabb értelmet nyer, mint az uralkodók viselt dolgainak lejegyzését. A hazai és külhoni írott kútfők felkutatása révén a honfoglalásról és az államalapításról egyre árnyaltabb kép jelent meg a könyvek lapjain. Ennek fényében lesz érdekes, hogy a királytörténetből királyságtörténetté szélesedő keretekbe miként illeszkednek a sorsfordító személyek – Attila, Álmos, Árpád, Szent István – alakjai, milyen vélt és valós érdemeket fűz hozzájuk a megszülető kritikai tudomány, amely a XVIII. század utolsó harmadára létrehozta a politikai történelem ma is érvényes vázát.

Kutatástörténeti előzmények

A magyar történetírás egyes szakaszait különböző mélységig tárta fel a kutatás. Általánosan elmondható, hogy a tárgyalt idő előrehaladtával egyre kisebb tudósi érdeklődés tapasztalható. A középkori krónika- és gestaszerkesztésekről könyvtárnyi színvonalas szakirodalom készült, a XVIII. századi eredményekről viszont csak egy-egy „mélyfúrás” nyomán kaphatunk képet. Ennek az lehet az oka, hogy az 1700-as évek gyakran nehézkesen használható, másfajta latinsággal írott történeteit hamar háttérbe szorították a belőlük táplálkozó magyar nyelvű szintézisek, amiket sokkal kényelmesebb volt használni. Egyedül Hóman Bálint formált önálló kutatásai alapján véleményt az ősgestától a kritikai történetig terjedő időszak egészéről, de eredményeit sem ő, sem más nem foglalta egyetlen könyv formájú és kötetnyi terjedelmű szintézisbe.

Krónikáinkról Hóman Bálinton kívül Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Mályusz Elemér, Győrffy György, Gerics József és Kristó Gyula írt alapvető könyveket, tanulmányokat. Középkori historiográfiánk egészét Kristó Gyula dolgozta fel. Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Bartoniek Emma, újabban Mályusz Elemér, Kristó Gyula, Galántai Erzsébet és Veszprémy László munkásságának köszönhetően Anonymus és Kézai Simon Gesta Hungaroruma, illetve a XIV–XV. századi krónikaszerkesztések kritikai kiadásokban olvashatóak. A szövegkritika és a művelődéstörténet területén e tekintetben tehát kiemelkedő eredmények születtek.

A XV. század végén hazánkban jelentkező új eszme, az itáliai gyökerű humanizmus késő-középkori magyar hozadékáról elsősorban Kulcsár Péter, illetőleg Galántai Erzsébet és Blazovich László kutatásai, szövegkiadásai alapján tájékozódhatunk. A XVI–XVII. század hazai historiográfiájáról megkerülhetetlen kézikönyvet készített Bartoniek Emma. A programszerű magyar történetírás 1600-as évek végétől számítható kezdeteit és főbb irányait, eredményeit Hóman Bálint vázolta fel. Európa XVI–XVII. századi szellemi áramlatairól, a hitvitákban edzett

új történettudomány létrejöttéről, a korabeli forráskiadványokról sok kiváló összefoglalás készült. A nyugat-európai művelődéstörténet és historiográfia újabb nemzetközi szakirodalmát 2002 őszén Collegium Hungaricum-beli ösztöndíjam során vettem sorra Bécsben. Az Inchofer Menyhért és Katona István kora által határolt bő másfélszáz év fejlődése tárgykörében Dümmerth Dezső, Havas László, Szörényi László, valamint Vásáry István tollából születtek egy-egy részletkérdést kimerítően elemző tanulmányok. Különleges helyet foglalnak el a középgörög nyelvű kútfők, amelyek a XVIII. század közepétől döntő befolyást gyakoroltak a régmúlt, főleg a honfoglaláskor értékelésére. A bizantinológiai, illetőleg a témakörhöz tágabb értelemben kapcsolódó magyar kutatásból Moravcsik Gyula, Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz és Makk Ferenc munkássága emelendő ki.

Örvendetes, hogy a szövegkiadói kedv a XVII–XVIII. század termését is elérte. Bél Mátyás levelezését Szelestei Nagy László adta ki, Katona István kalocsai egyháztörténetének első, középkori kötetéből készült magyar fordítást Thoroczkay Gábor gondozta és jegyeztelte, Havas László pedig Nadányi János Florus Hungarcusát rendezte újra sajtó alá, javított szöveggel..Mindez megannyi fontos részeredmény e roppant historiográfiai hagyaték megismeréséhez, amelytől azonban még mindig távol vagyunk.

Anyagkezelési megfontolások

Amikor a krónikás alapoktól a kritikai történetig vezető évszázadok fejlődését vettem sorra, azzal a feladattal kerültem szembe, hogy olyan írásműveket kell lehetőség szerint egységes szempontok szerint vizsgálnom, amelyek jellegüknél fogva erősen eltérő minőséget képviselnek. A probléma leginkább a forrás és a feldolgozás fogalmi ellentétppárral szemléltethető. Krónikáink és a mai kutatás viszonyában ez a kérdés nem merül fel ilyen hangsúlyosan: a jelen tudomány a középkori történelmi irodalmat egyértelműen

forrásként kezeli; még akkor is, ha Anonymus és Kézai Simon gestájából szépen kimutathatók a nyugat-európai írók és szellemi áramlatok hatásai, ha a XIV. századi krónikaszerkesztmény időbeli rétegei több-kevesebb bizonyossággal elkülöníthetők, ha a krónikacsaládok tagjainak rokonsági viszonyaiból, illetve a krónikák és a gesták szövegkapcsolataiból bonyolult összefüggések tárulnak fel. Ugyanakkor Pray György és Katona István nagy tudományos értéket képviselő művei semmiképpen sem tarthatók ebben az értelemben forrásnak: szerzőik különböző eredetű írott kútfőkre hivatkoztak, lábjegyzeteket használtak, ahol feltüntették azt is, mikor dolgoztak kéziratból, mikor nyomtatott gyűjteményből. Mindezek a feltételek nem egyszerűen megfelelnek a mai tudományos feldolgozás kívánalmainak, de éppen az ő életművük révén alakultak ki és váltak követendő példává hazánkban. Történeti feldolgozásaik egy szempontból mégis forrásnak tekintendők: historiográfiai kútfőként vallanak a történelmi műveltség, a tudomány újkori fejlődéséről. Ezért a fontosabb megállapításokat (pl. a IX–X. századi magyar méltóságrend, az első fejedelem és az első király személyének kérdése, Szent István születési ideje) szembesítem a mai medievisztikai szakirodalom eredményeivel. Ezekből kitűnik, hogy a sokkal mostohább kutatási körülmények között dolgozó elődök máig helytálló következtetésekre is jutottak, nem egy meglátásuk feledésbe merült, amit a jelenkor tőlük függetlenül csak „újra felfedezett.”

Mivel dolgozatom tárgya a történelmi műveltség fejlődése, ezért nem mellőzhettem azokat a magyar nyelvű emlékeket, amelyek formailag kívül esnek a történeti munkák körén, ám tartalmukban a műveltség egy-egy sokat mondó lenyomatát őrzik. Ide sorolandó a Pannónia megvételéről szerzett históriás ének, Zrínyi Miklós elmélkedése Mátyás király életéről, valamint Katona István emlékbeszéde Szent István királyról és Decsy Sámuellel folytatott vitája a Szent Korona eredetéről.

A középkori előzmények felvázolásakor is figyelmet érdemel az a kritikai hangvétel, amellyel a pap-szerzők a szóbeliség révén megőrzött hagyomány elemeit foglalják írásba – vagy éppen mellőzik és csak rövid utalásban jelzik (pl. a Botond- és a Lehel kürtje-monda.) Ez a korai időktől fogva tapasztalt bírálói magatartás Bonfini krónika-revízióján, Otrokocsi Fóris forrástani megállapításain keresztül Pray éles ítéletmondásáig és Katona kritikai történetéig vezetve egyfajta szemléleti egységbe foglalja történeti irodalmunk első hét évszázadát. Igaz, ez a szál szinte rejtve húzódik végig a tárgyalt korszakon, elfedik a felkészültségbeli különbségek, szellemi és stílusirányzatok, mégis jelen van és összeköti a magyar régmúlt kutatóit.

I. Fejezet

A középkori előzményeket áttekintő fejezet a magyar őshagyomány írásba foglalásának kérdéskörét vizsgálta fel. A hazai történeti irodalom kezdeteiről vallott vélemények máig nem jutottak megegyezésre abban, hogy mikor és milyen műfajban keletkezett a legkorábbi írásmű, amely az ősidőkről és a keresztény államszervezésről szólt. A megalapozott nézetek I. András (1046–1060), Salamon (1063–1074), Szent László (1077–1095), végül Könyves Kálmán (1095–1116) idejétől számítják történetírásunk kezdeteit. A bizonytalanságot fokozza, hogy az egyes vélemények nem állnak teljes ellentmondásban egymással, így például a Kálmán-kori történet meglelte még nem zárja ki az I. András idején szerzett első história lehetőségét. Azt sem tudni bizonyosan, hány krónikairó (és folytató) tevékenykedett az V. István (1270–1272) korában alkotó Ákos mester és IV. László (1272–1290) klerikusa, Kézai Simon előtt. A szerzői egyéniségeket elkülönítendő stíluskritikai, eszmetörténeti szempontok is érvényesültek, ám az egymást követő krónikások nem egyszerűen folytatták elődeik munkáját, hanem gyakran más nézeteket vallva átírták forrásaikat, a műveltebbek stílusjegyesítő tevékenysége is halványíthatta a határvonalakat.

Nem meglepő, hogy az ősgesta (őskrónika) tartalmáról, minőségéről sem született közmegegyezés: vagy udvari légkörben fogant, nemzeti büszkeséggel és dinasztikus hűséggel teli alkotás volt, egyéni íróművészete révén méltó a gesta műfaji követelményeihez, vagy egy szerény alkotás, amely semmifajta közösséget nem vállalt a magyarok kereszténység előtti múltjával: számára a kereszténnyé válás volt minden tett megítélésének sarkalatos pontja. A XI–XIII. század krónikairódalmáról megfogalmazott feltételezések közül kevés olyan akad, amely a jelen forrásadottságok mellett közelebb visz az előidők hangsúlyaihoz. Az is vitatott, hogy az egyes mondai elemek mikor érkeztek a folyamatosan változó szövegbe. A nyitott kérdések sokasága miatt érdemes volt a rekonstrukció helyett a meglévő forrásokból kiindulni. A fő vonalat jelentő XIII–XV. századi krónikaszerkesztések azonban a színes hun történet beillesztése révén alaposan átrendezték az előidők hangsúlyait. Kézai Simon volt az, aki a királynak kedves hun történelem krónikába illesztésével a régmúltat újra az érdeklődés homlokterébe állította. Művét az Anjou-kori krónikairóadalom nagy becsben tartotta: a hun–magyar kettős honfoglalás érintetlenül hagyásában az ő tekintélye ismerszik meg. Az elemzés számára ugyanakkor a két XIV. századi krónikacsatlád bővebb szövege szolgál alapul, a Budai Krónika és a Kálti Márk művét másoló Képes Krónika rokonsági köre.

A Hun Birodalom bukása és a magyarok visszaérkezése között több évszázadon keresztül húzódik az a törésvonal, amely szinte átláthatatlan időároként szeli ketté a múltat. Ezért a két nép közötti folytonosságra valló jegyeket úgy rendezték el, hogy azok az összetartozás érzetét erősítsék. Az évszámok feltüntetését egyetlen író sem kerülte meg, de az ősforrástól eltérő megoldások születtek. Regino szerint a magyarok 889-ben jöttek ki Szkítiából. E szám latin formájából csonkult a Budai Krónika által képviselt 888. Nagyobb változtatással élt Kézai Simon és Kálti Márk: előbbi 872-re, utóbbi 677-re datálta a magyar bejövételt.

Hunyadi Mátyás király (1458–1490) ítélmestere, Thuróczy János a hangsúlyeltolódást tovább növelte a hun idők javára, s minden eddiginél nagyobb erővel fáradozott Attila népszerűsítésén, akit egy aktualizálással megelevenített. Attila és Mátyás, a dicső kezdet s az újra dicső jelen egy évezreden átívelő párhuzama jól magyarázza a közbülső idők és személyek háttérbe húzódását. (Egy nagy változtatással élt, a honfoglalás idejét 744-re helyezte, amivel sokáig tévútra vezetett az utána következőket.) Az 1488-ban kinyomtatott *Chronica Hungarorum* egyszerre összegezte a középkori krónikákat, s vált az újkori történelmi műveltség és szemlélet alapjává.

A középkor végére kiformalódott krónikás tanítástól sokban eltérő szemléletet tükröz egy történeti szempontból eddig kevésbé vizsgált szöveg. Az ország megvételéről szóló históriás ének – honfoglalási epikánk legősibb ránk maradt verses emléke – Árpád és népe bejövetelét a hun–magyar krónikás kettősségtől függetlenül tárgyalja. Az Ének Pannónia megvételéről néven ismert költői művet irodalomtörténet-írásunk Csáti Demeterhez köti. A XV–XVI. század fordulóján élt ferences szerzetesről azonban keveset tudunk. Biztosan csak három strófa fűződik hozzá, ami Árpád utódlásáról emlékezik. A két vers krónikákhoz mérhető ellentétes viszonya arra vall, hogy az Ének Pannónia megvételéről nem Csáti elméjében fogant. Mivel a szemlélet eltért, de a stílus egyezett, ezt az ellentétet úgy oldottam fel, hogy a két emléket két alkotói folyamat eredményének ítéltém. A hosszabb vers épebb állapotban őrzi a fehér ló mondáját, mint a latin próza, ami sokszor a hun örökjogra utal, így tördeli a gondolatmenetet; közöttük mellérendeltségi viszonyt állapítottam meg, mindkettő a szájhagyományra mutat vissza. Csáti pedig az ének régi változatát dolgozta fel; önálló alkotása a toldalék, amiből három versszak maradt, s ezek a krónikás műveltség nyomait viselik. Csáti Demeter a honfoglalási epika legmélyebb időrétegéből hozott fel kincseket, amelyekből az elbeszélő történeti költészet ősi emléke sejlik fel.

II. Fejezet

A XV. század végének magyar művelődésében a középkor és az újkor szellemisége találkozott. Előbbit Thuróczy János, utóbbit két itáliai humanista, Petrus Ransanus és Antonio Bonfini képviselte, ám ők csupán a XVI. század közepétől hatottak a műveltségre; műveik addig kiadatlanul lappangtak.

Ransanus feladata volt, hogy Thuróczy alapján humanista stílusban foglalja össze a magyarok történelmét. Munkájának három ismérve – sietős írói munka, a *Chronica Hungarorum* átdolgozása, valamint a kortörténeti irányultság – alapján a régebbi korokra vonatkozóan kevés újdonságot ígért. Az a Thuróczy betetözte krónikás irány, ami a nyugat-európai keresztény emlékezetben honos irtóztató Attila-kép finomítását célozta, nem hatott a lucerai püspökre. Hazájából hozott előítéleteit egyházi kötődése erősítette, így a hun királyt kedvezőtlenül ábrázolta. A második bejövétel tárgyalásakor a felismerhetetlenségig átírta az országvívás menetét: jellemző, hogy Attilát, Álmost és Árpádot egyaránt felruházta az ósytai kívánalmak egy-egy elemével, ám a személyes tettei szerint legkiválóbb Árpádtól csodás születésű apja, Álmostól pedig Attila vitatja el a kezdetek dicsőségét, holott a hun királyt nem szívesen látta az *Epitome* lapjain. Mindebből Ransanus következtelensége világlik ki. Másutt sikeresebben oldotta meg történetírói feladatát. Éppen Géza és István koráról írott sorai azok, amelyek jelentősen meghaladták a krónikákban foglaltakat, s a Hartvik-legenda bő kiaknázásával új fejezetet nyitott.

Antonio Bonfini sokkal alaposabb előkészületek után fogott íráshoz. Munkája korszakindító volt, mivel a külhoni adatokat addig nem látott bőséggel vonultatta fel, de új korszakot nyitott a magyar őstörténelem hangsúlyaiban is. Először az ő Tizedeiben találkozik a pannóniai avarok históriája. Ennek beemelése a több évszázad alatt rögzült magyar krónikás hagyomány egyik legfontosabb jellemvonásának, a régmúlt két részre tagolásának mondhatott volna ellent, ám az avarok ittléte nem nőtte ki magát közbülső, harmadik fejezetté.

Ennek oka az volt, hogy az író nem törekedett világos szakaszolásra, ehelyett a Kárpát-medence folyamatos históriáját adta elő. Minden hasznos adatot kimert kútfőiből, s ezek bővebben szóltak a germán népek, mint az avarok tetteiről. A hun–avar–magyar tagolású őstörténeti hármaskönyvet ezért nem Bonfini alkotta meg, de az alapokat ő fektette le, amelyre kétszáz év múltán Otrokocsi Fóris Ferenc, Timon Sámuel, később Pray György építkezhetett. Mindez a mégoly művelt Bonfini tudásának hiányaira vall. Thuróczy 744-es honfoglalás-dátumát kritika nélkül vette át, így Árpádot időben a frank Nagy Károly elé helyezte.

István ábrázolásában végre bekövetkezett az a váltás, amivel Ransanus adós maradt, ezért Bonfinitól számítandó egy valóban megújult királyképmás, amelyik még mindig elmarad Attila színes megjelenítésétől, de már méltó és alkalmas arra, hogy a magyar történelem új korszakhatárát jelképezze. Fontos, hogy a Hartviktól ismert pápai koronaküldés a Rerum Ungaricarum Decades révén jutott a magyar történeti köztudatba. István szent élete és keménykezű uralkodása egyaránt személetes példákkal bővült: Bonfini láthatóan a Szent István-i aranykort kívánta olvasói elé állítani. Az államférfiúi erényekkel ékes király programalkotó életművére mégsem nehezedik olyan erős hangsúly, mint amit a felhalmozott tudás mennyisége elbirt volna. Szent István, mint a kezdetek hivatkozási alapja az Árpád-kor egyik ritkán érintett későbbi fejezetében tűnik fel. Imre király (1196–1204) legemlékezetesebb tettét 1203 őszén hajtotta végre, amikor pártütő öccse táborába egyedül ment át, s a katonák szeme láttára elfogta András herceget. A humanista író színpompás szónoklatot adott Imre szájába, amelynek érvei között ott van a Szent István-i örökség vállalása. Antonio Bonfini eladdig nem tapasztalt tudásanyagot juttatott historiográfiánk véráramába. Újító szemléletű, nagy terjedelmű összefoglalása, amelyre az 1500-as évek magyar történeti műveltsége épült, szakított a krónikákkal. Ennek azonban volt némi hátulütője: a folyamatos előadás közben háttérbe szorult a sorsfordulók hangsúlyozása, elsikkadt az időrend.

A XVI. század közepén a régi múlttal foglalkozó kevesek pótolták ezt a hiányosságot, de munkáik jórészt a „Bonfini előtti” állapotokat tükrözik. Először Benczédi Székely István említendő, aki az első magyar nyelven kinyomtatott történeti művet szerezte. Világkrónikájának magyar bejegyzései Thuróczyt idézik, sőt a honfoglalás 888-as évszámában a Budai Krónikát követte. Siegler Mihály és Gregoriantzi Pál időrendi áttekintéseiről kimutattam, hogy mindkét szerző ismert a Képes Krónika családjába tartozó kódexet. Bakschay Ábrahám már bizonyosan használta Bonfini Tizedeit, csak hogy az ő királykronológiája is a középkori östörténet-szemléletet tükrözi. Heltai Gáspár magyar nyelvű Bonfini-kivonata is középkorias revíziót tükröz. Oláh Miklós Attila-életrajza bizonyítja, hogy a régi múlt jelkép értékű személyiségei közül csak a hun király alakja érett önálló feldolgozás tárgyává. A Ransanus- és Bonfini-kiadásokat gondozó Zsámboki János nem készített saját összefoglalást. Történelemfelfogásáról epigrammái tanúskodnak, azok viszont nem sok egyéni ítéletet mondanak. Zsámboki legfőbb jelentősége, hogy az István-törvények, az Intelmek első kiadásával alapvető forráspublikációkat hagyott az utána következőkre.

III. Fejezet

A legterjedelmesebb rész a XVII. század kétirányú fejlődését mutatja be. A korszak fő jellemzője, hogy a magyar és a magyarországi történetírás fogalma elkülönült. Ha a tényanyag és a szemlélet újdonságát tekintjük, olyan erős választóvonal húzódik az itthoni és a külföldi alkotók között, mintha a térbeli határok időben is érvényesülnének.

A napi politika gondjaiba merülő Magyarországon tovább merevedett a régi korokra vonatkozó ismeretanyag. A század első felét a mozdulatlan minőség, Thuróczy és Bonfini befolyása jellemzi. Ebben az időszakban csupán két királpárti nemes, Révay Péter és Gersei Petthő Gergely mutatott írói érdeklődést a teljes magyar múlt iránt. Révay Péterben a magyar Szent Korona-kutatás életre

hívóját tisztelheti az utókor. A tudós koronaörtl első nemzeti erekyénk sorsformáló ereje egyfajta vezérlő szellemként kalauzolta. Elsőként Révay tagolta a keresztény monarchia életét évszázadok szerint, eképp nagyobb hangsúlyt kapott a Magyar Királyság Szent István-i alapja. Mindazonáltal a koronaörtl érdeklődése nem került el az őstörténetet sem. Árpád bejövételének datálásakor XVII. századi íróink közül egyedül ő adta tanújelét a Képes Krónika ismeretének. A korszak sajátos fejlődése, hogy egy elógiumköltő értelmezi azt a tudásanyagot, ami Ransanustól Révayig gyülemltet fel. Lanzmar Ferenc, a Nádasdy-Mausoleum szerzője historiográfián kívülsége miatt elkerülte a kutatói figyelmet, pedig a nagy kiindulópontok, a jelképpé választott Álmos, Árpád és Szent István értékelése a XVIII. századi jezsuita tudósok szemléletében is visszaköszön.

Gersei Petthő Gergely írta a XVII. század egyetlen magyar nyelvű, teljes nemzeti történetét, aki bevallottan nem újdonságra, hanem népszerű összegzésre törekedett, mégis akad egy máig használatos újítása: a politikátörténet nagy belső korszakhatárait ő jelölte ki 1301-nél és 1526-nál. Rövid magyar krónikáját Zrínyi Miklós rendezte sajtó alá, az ő történelemfelfogásáról a Mátyás király életéről való elmélkedései adnak képet. Gondolatfüzése teljesen egyedi, mivel a hun királyt rajta kívül senki sem jelölte ki a folyamatos magyar állami élet megalapítójának. Érdekes, hogy a fényes, de mulékony dicsőség és az időtálló uralkodói életmű szembeállítását Katona István XVIII. század végi beszédében ezzel párhuzamos szerkesztésben, de más alakokkal bukkant fel. Zrínyi Miklós mégoly éles elméje a kor hazai tudásának foglya volt. Gyökeres megújulást kizárólag rendszeres külföldi forráskutatás révén lehetett elérni.

A XVII. századi magyar historiográfia külhoni vonulatát Inchofer Menyhért, Nadányi János és Otrókosi Főris Ferenc alkotta. E három férfi az európai tudományos élet pezsgő szellemi közegében alkotott. A latin-germán kultúrkört alaposan átformáló vallási mozgalmak alapos áttekintést indokoltak az eszmei környezetről. E háttérvázlat nélkül ugyanis életművük légyüres térben

lebegett volna, holott ekkor Nyugat-Európában olyan törekvések fogalmazódnak meg, amelyek az eddig elszigetelt történetírást szervessé és egyetemessé tették, a mai értelemben vett tudományos módszerek kidolgozásával. A kutatás tárgyában és módszerében gyökeres fordulat állt be: a humanisták politikatörténeti iránya helyébe a szigorú forráskritikán alapuló egyháztörténet lépett. A reformáció nagy fegyverténye volt az eredeti kútfők programszerű felkutatása és alapos bírálata, mert így a skolasztikus tekintélytisztelést száműzték a tudomány eszköztárából. Forráskritikájuk azonban túlzásokba esett. Az öncélúvá vált kétkedés ugyanúgy zsákutcába vezetett, mint a dogmatikus kritikátlanság, ráadásul az önmagát újraértelmező katolikus történetkutatás számára támadási felületet nyitott. Az áttörést Caesar Baronius nagy műve, az *Annales Ecclesiastici* hozta. Baronius a kútfőkritika új eszköztárából élt, fő szempontja az időrendi következetesség, az egyszerű, világos stílus volt. Hatására jellemző, hogy a XVII–XVIII. század magyar jezsuita történetírói is az évek szerinti tárgyalásmódot tartották kötelező érvényűnek.

Baronius első magyar követője Inchofer Menyhért római jezsuita volt. Az anyagkezelés átvételén túl azonban a téma egyediségével egymagának kellett szembesülnie. Nem a magyar, hanem a magyarországi kereszténységet kutatta, figyelme így megoszlott Pannónia és Szkítia között, mivel ez utóbbi területről több hullámban érkeztek azok a népek, akiknek a magyarokkal fennálló rokonsági viszonyát tisztázni kellett. Inchofer túllépte a címben vállalt tárgykört, teljes politikatörténelmet nyújtott, ám mivel a megjelent első kötet csak 1059-ig jutott, elsősorban az őstörténet-kutatás vehette hasznát. E méltatlanul elfeledett munkát beható elemzés alá vettem, amiből kiderült, hogy jelentős forrásokat (pl. Regino) ő használt első magyarként. Jóllehet Árpád életidejét nem tudta Thuróczy téves datálásából kimozdítani, a hamis Szilveszter-bullát is ő tette közzé, műve sok olyan eredményt tartalmaz, ami alapján elmondható: az általa tárgyalt időszak tekintetében neki sikerült először meghaladnia Bonfinit. A kronológiát két

Németalföldön tanult protestáns író, Nadányi János és Otrókoci Fóris Ferenc pontosította. Nadányi magyar históriájával Florus nyomdokaiba lépett, amennyiben a nemzeti múlt egészét szerves egységként ábrázolta, és az emberi élet szakaszai szerint tagolta. Rövid összefoglalásának valódi értékeit a kútfők elemzése hozta, mint ahogy Regino alapján sikerrel vetette el a honfoglalás 744-es dátumát. A hun és az avar fejezeteket nála sokkal nagyobb határozottsággal értékelte Otrókoci Fóris Ferenc. Könyvével, az első önálló formában kiadott magyar őstörténettel zárul a XVII. századbeli Nyugat-Európában kiadott nemzeti históriák sora. A hun, avar és magyar hármas tagolás végre megszilárdult elméletet tükröz, ami Bonfini óta váratott magára. Az erős forrásalapokra épült *Origines Hungaricae*-val mérhető leginkább, hogy a túlerőre kapott külhoni kútfők milyen nagy erővel rendezték át az elődök súlypontjait: a hazai krónikás hagyomány háttérbe szorult. Minthogy az idegen írók távolságtartással szóltak a magyarokról, a történelem személytelenné vált, így a kiemelkedő alakok helyett a közösségek kerültek a vizsgálat előterébe. Ez határozta meg a XVIII. század első felének kutatási irányát, amikor a külhoni és a hazai magyar történetkutatás fogalmi elkülönülése megszűnt.

IV. Fejezet

A hazai történetírás XVII. század végi új lendülete egyházi férfiak érdeme volt. Legeredményesebbnek a Jézus Társaság tagjai bizonyultak: az 1700-as évek elején közülük kerültek ki a megéledő tudomány első képviselői, s a több évtizedes verseny az ő győzelmükkel zárult. A fejezetcímbe felvett dátumok is a jezsuita tudományépítés két mérföldkövét jelölik ki korszakhatár gyanánt, amelynek kezdetén Hevenesi Gábor felhívása (1695), végén Pray György fellépte (1761) áll. Mindezekből önkéntelenül merült fel annak kérdése, mennyire volt egyértelmű a Jézus Társaság korabeli vezető szerepe.

Ha a XVIII. században virágzó jezsuita történetírás alapjait tárjuk fel, látszik, hogy mélyen az 1600-as évek külhoni magyar kutatóinak munkájában gyökerezik. Az egyik fő vonulat Inchofer Menyhértől Hevenes Gáborig húzódik, de középpont ott van Cseles Márton, aki Inchofer kézirati hagyatékát Heveneshez juttatta el. Ez ösztönözte Hevenes Gábort a program kibocsátására. A másik fő irány Otrókosi Fóris Ferencre mutat vissza. Ő 1694-ben katolikus hitre tért és a nagyszombati egyetemen tanított. Én mértem fel annak jelentőségét, mily sokat nyert a Jézus Társaság az egykori lelkész katolizálásával. A jezsuita tudomány azokkal a protestáns műhelyekből gyűjtött kincsekkel gazdagodott, amelyekhez más úton nem férhetett volna hozzá. Ezen kívül Otrókosi Fóris őstörténeti érdeklődését hallgatóira is átörökítette, így a kutatásokat kétirányúvá tette: az egyházi (politikai) történet mellett a magyarok eredetével foglalkozó könyvek születtek. A programszerűség jegyében útjára indított hazai jezsuita történetírás magyarhoni előzmény nélkülisége ellenére magyar gyökerekkel rendelkezett, sőt Inchofer és Otrókosi Fóris révén, egyedülálló módon kettős, katolikus illetve protestáns gyökerekkel!

A Jézus Társaságbeli historiográfia első szakasza több és magasabb színvonalú feldolgozást hozott az őstörténetről, mint a keresztény királyságról. Az előidők hangsúlyát két jelentős szakmunka mozdította a IX–X. század felé. Az egyik Kéri Borgia Ferencnek a Kelet-Római Császárságról írt története volt, amelytől a magyar bizantinológia megalapítását is számítjuk. Az 1740-ben kiadott kötet Biborbanszületett Konstantin császár magyar vonatkozású híradásait közölte kutatásba. A másik egy antwerpeni jezsuita Szent István-életrajza volt. Joannes Stilingus bollandista tudós az első mai értelemben vett tudományos feldolgozást készítette el a keresztény államszervezés központi alakjáról, koráról. Történelmünk jelképes kezdőalakjai közül István király ismertségben ekkorra érte utol Attilát. S hogy ez nem tudatosult mindjárt, annak oka a művelődésünket alapjaiban megrengető felfedezés volt.

Bél Mátyás 1744-ben egy bécsi könyvtárból való kis pergamenkódexszel foglalkozott. Anonymus Gesta Hungaroruma a Bél-tanítvány Johann Georg von Schwandtner nagy jelentőségű gyűjteményének nyitó tételeként, 1746-os első megjelenésekor váratlanul bukkant fel. A honfoglalás-mondák gazdag tárházával a régmúlt egyetlen írott kútforrása sem versenyezhetett: az érdeklődést elemi erővel fordította a IX–X. század felé, s tette próbára az őstörténeti nézeteket. Mivel Béla király jegyzőjénél Áttila emlékezetét Álmosé és Árpádé elhalványította, alapvető kérdéssé vált, hogy a gesta beilleszthető-e a hun–avar–magyar gondolatba, avagy azon túlnöve háttérbe szorítja-e azt. Az „Anonymus utáni” első összefoglaláson még nem érzett az előidő-szemlélet hangsúlyváltása. Desericzky József Ince terjedelmes munkájában nemcsak bőven idézte a gestát, de más forrásokkal is összevetette, sőt a krónikás vezérnévsorral szemben Anonymusét tartotta eredetinek.

V. Fejezet

A magyar kritikai történettudomány kiterjedését tárgyalja az utolsó fejezet, a két legnagyobb jezsuita tudós, Pray György és Katona István életművén keresztül. 1761-ben Pray György ragadta vissza a Jézus Társaság kezébe a Bél Mátyás, majd Desericzky József Ince által elbirtokolt vezető szerepet. Az Annales veteres Hvnnorvm, Avarvm et Hvngarorvm az újonnan megismert kínai források hatására korszerűbb formában fogalmazta újra az őstörténet hármaskönyvét. Pray látóköre az eurázsiai steppevilág keleti végét is befogta. A hunok, avarok és a magyarok életét már elkülönítve követte nyomon, és az egymásba illeszkedő históriák helyébe az időbeli átfedéssel, több helyszínen játszódó cselekmények rendszere lépett. A három nép kapcsolatát Pray sem tagadta, csak egy leleményes szerkezeti újítással óvta meg könyvét a csapongó előadástól. A fejezetek élére egy-egy bevezető értekezés került, amely az eredet kérdését tárgyalta. Ezek után a kronológia szigorú menete szerint haladt, s a fegyelmezett anyagkezelés nem

engedte a gondolatokat elkalandozni. Írói magatartásának fő jellemzője volt még a források ütköztetése, éles bírálata. A magyar fejedelmi elsőség tekintetében elsőként ő foglalt állást. Konstantin császárnál Árpád, Anonymusnál Álmos szerepelt e helyen; Pray a bizánci értesülés pártját fogta. A kritikai történetírásunk megalapítójaként tisztelt jezsuita író fedezte fel a Halotti Beszédet, illetve a vele egy kódexbe másolt Pozsonyi Évkönyvet (a kódexet az utókor róla nevezte el). Ezen kívül több krónikát elsőként Pray György használt még kézirat formában. Őstörténeti tárgyú munkáiból Kézai Simon és a Pozsonyi Krónika ismeretét mutattam ki. Pray elvitathatatlan érdeme, hogy a Magyar Királyság 1564-ig nyomon követt életét a Régi Évkönyvek színvonalán tudta folytatni. Igaz, a Szent Istvánról szóló részben kevés újat tudott felmutatni Joannes Stillingus után, de a keresztény monarchia korai szakaszára vonatkozó kutatásokban jelentős önálló eredményekre jutott. Ő honosította meg a történetkritikai értekezéseket, amivel a tudományfejlődés újabb szakaszához érkezett. A saját koráig terjedő nagy történelmi összefoglalást azonban nem Pray írta meg.

Katona István negyvenkét kötetre rúgó fő műve, a *Historia Critica* történetírásunk legnagyobb egyéni teljesítménye, amellyel az 1811-ben elhunyt szerző a honfoglalástól 1810-ig követi nyomon az események menetét. A sorozat a IX–X. századi fejedelmek korát tárgyaló könyvvel indult útjára, ami arra ékes bizonyosság, hogy Katona Istvánnal bekövetkezett a tudományos előidő-szemlélet „anonymusi fordulata”, mert amint a *Gesta Hungarorum*, úgy a *Historia Critica* is a megszakíthatlan Kárpát-medencei jelenlétre összpontosít. Anonymus hatása nem csak a szemlélet egészében, hanem az egyes részletkérdésekben is megismerszik, így az első fejedelem személyét Álmosban jelölte meg. A fokozott genealógiai érdeklődés szintén újszerű vonás nála: mint ahogy István nagyfejedelem és király történelmi ábrázolása is nála teljesebben ki. Ekkor szabadon érvényesült kedvelt írói eljárása, a terjedelmes kútfőidézetek közlése, az adatok lehetőség szerinti egyeztetése. A korona szentszéki eredeztetésekor Merseburgi Thietmar – azóta

sokat vitatott – kitételét Hartvik püspök bővebb szövege segítségével értelmezte. Katona István életművét jórészt a *Historia Critica* tükrében szokták értékelni. E gyakorlattal szakítva kevéssé ismert írásait is elemeztem. Éppen a Szent Korona eredetvitájához fűzött tanulmánya Decsy Sámuel bírálva ma is elfogadott kutatói alapelveket fogalmazott meg, például az *argumentum e silentio* korlátait. Amikor pedig Koppány sorsa miatt a protestáns Decsy rokongyilkossággal vádolta Szent Istvánt, Katona nem terelte érvelését felekezeti síkra, hanem a krónikaszöveg értelmezésével, a tudomány eszközével háraitotta el ezt a felvetést.

Végül bemutattam, hogy bár a historiográfia Pray György jelentőségét és írói magatartását többre értékeli, jelenkori történelemszemléletünk Katona István gondolataira mutat vissza, amelyeket kiemelkedő jelentőségük miatt külön alfejezetben elemeztem. Egyik fő tétele az első uralkodóház ma is használatos elnevezése és annak indoklása, a másik Szent István történelmi szerepének kijelölése volt. Mivel Katona korábban Álmos fejedelmi elsősége mellett érvelt, meglepőnek tűnhet, hogy az első királyságtörténeti kötetben az „Árpád-ház” tételét tette közzé 1779 folyamán. E döntése mellett Árpád nagyobb és híresebb hatalmának jelképi erejével érvelt. Jóllehet ezt a megnevezést sosem használták az első uralkodóház tagjai, ez nem csökkent, hanem éppen növeli tudósi érdemeit, hiszen egyházas kötődésén felülemelkedve tudatosította, hogy történelmünk nem Szent Istvánnal kezdődött. Az első magyar király igazi jelentőségét a keresztény állami élet megeremtésében látatta. 1788-ban elmondott emlékbeszéde ugyanarra az ellentéppárra épült, mint Zrínyi gondolata, csak hogy Katona a látványos, de múlandó hódítást Attilában, a maradandó ország építését Istvánban nevesítette. A példázat személycseréje a műveltség szerves fejlődése révén következett be, ugyanis Katona nem olvasta Zrínyi elmélkedését. A magyar történelem pogány és keresztény kezdeteinek jelkép értékű alakjai elfoglalták az őket megillető helyet: az előidő-szemlélet ma is érvényes hangsúlyait a bő hét évszázad történelemismereti fejlődését összegző Katona István jelölte ki.

A dolgozat témájával kapcsolatos tanulmányok

1. Bizantinológiánk jezsuita kezdetei. Makk Ferenc szerk.: Acta Historica. Tomus CVII. Szeged, 1998. 53–61.
2. A krónikáktól a Gestáig – Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században. Irodalomtörténeti Közlemények 1998/5–6. 615–641.
3. Árpád írói. Tiszatáj 1998/1. 1–19.
4. Imre és András. Századok 1999/1. 85–111.
5. Csokonai és Anonymus. Szajbély Mihály szerk.: Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Budapest, 1999. 137–150.
6. Párhuzamos gondolatok Attiláról, Szent Istvánról. Szörényi László szerk.: Szent István a régi magyar és az európai irodalomban, művészetben és történetírásban. Budapest, 2002. (sajtó alatt)
7. A honfoglalási epika verses nyitánya. A krónikás hagyomány és az „Ének Pannónia megvételeéről.” Irodalomtörténeti Közlemények 2003. (közlésre elfogadva)
8. A programszerű magyar történetírás XVII. századi előzményei. Turul 2003. (közlésre elfogadva)